

Gumanitar fanlar
Humanities
Гуманитарные науки

ЖАДИДЛАР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

*Усанов Равшан Тураявич,
академик Бобожон Ғафуров номидаги
Хужанд давлат университети доценти, фалсафа фанлари номзоди,
(Тоҷикистон Республикаси, Хужанд шаҳри, тел.: +992-92-727-86-83,
эл. почта: ravshan-usanov.mail.ru),*

*Бозорова Мадина Авазовна, Қодирова Наргис Маруфҷонова,
Хужанд шаҳридаги Тоҷикистон технологияси ва аниқ фанлар
институтикатта ўқитувчилари
(Тоҷикистон Республикаси, Хужанд шаҳри, тел. +992-92-760-98-48)*

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12743099>

ЖАДИДЛАР СИЁСИЙ ҚАРАШЛАРИ ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР

*Калит сўзлар: жаҳид, сиёсат, ҳокимият, давлат, амирлик, сиёсий
маданият, халқ, миллат*

Мақолада жаҳидларнинг сиёсат ва сиёсий ҳокимиятга қарши ҳақидаги масалалар сўзга олинади. Ушбу кенг мавзу доирасида жаҳидларнинг маърифий ва маданий ҳаракатдан сиёсий ҳаракатга айланиши жараёни, уларнинг миллий қарашларга ўтиши, жаҳидларнинг сиёсий ҳокимият моделлари ва функциялари, сиёсий ҳокимият позициялари эволюцияси каби масалалар ҳақидаги қарашлари бугунги кунда ўзларининг илмий, назарий ва амалий аҳамиятини йўқотмаганлиги эса олинади. Муаллифнинг фикрича, ушбу масалаларнинг ҳақиқатини аниқлаш, бир томондан, замонавий тарих ва таълимотнинг баъзи сирларини очишга ёрдам беради, иккинчи томондан, сиёсий маданиятни шакллантириш миллий давлатчиликни такомиллаштириш жараёнида бу маълумотларни онгли равишда қўлланилишига имкон беради.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О ПОЛИТИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ДЖАДИДОВ

*Ключевые слова: история, политика, власть, государство, эмират,
политическая культура, народ, нация.*

В статье рассматриваются вопросы модернистских взглядов на политику и политическую власть. В рамках этой широкой темы вспоминается процесс трансформации джадидов из образовательного и культурного движения в политическое движение, их переход к национальным взглядам, взгляды джадидов на такие вопросы, как модели и функции политической власти,

Эволюция позиций политической власти не потеряли своего научного, теоретического и практического значения и сегодня. По мнению автора, определение истинности этих вопросов, с одной стороны, способствует раскрытию некоторых тайн современной истории и доктрины, а с другой - формированию политической культуры и совершенствованию национальной государственности.

REFLECTIONS ON THE POLITICAL VIEWS OF THE JADIDS

Key words: history, politics, power, state, emirate, political culture, people, nation.

The article examines the issues of modernist views on politics and political power. Within the framework of this broad topic, the process of transformation of the Jadids from an educational and cultural movement into a political movement, their transition to national views, the views of the Jadids on such issues as the models and functions of political power are recalled. The evolution of positions of political power has not lost its scientific, theoretical and practical significance and today. According to the author, determining the truth of these questions, on the one hand, contributes to the revelation of some secrets of modern history and doctrine, and on the other, to the formation of political culture and the improvement of national statehood.

Октябр инқилобидан кейин Турккомиссия таркибидаги болшевиклар вакиллари Бухорони босиб олиш ва амирликни афғариш арафасида жадидларнинг камида иккита асосий гуруҳини, яъни Бухоро коммунистик партияси (бундан кейин БКП) ва ёш бухороликлар инқилобий партиясини битта ташкилотга бирлаштиришга ҳаракат қилишди. Турккомиссия ташаббуси билан 1920 йил 10-августда ушбу икки партиянинг янги вакиллари ҳисобидан Бухоронинг бўлажак ҳукумати тузилди, унда Бухоро инқилобий кўмитаси раҳбари лавозими Аҳмаджон Абдусаидовга ва Халқ нозирлари Кенгаши раислиги лавозимига ёш бухороликлар инқилобий раҳбари Ф. Хўжаев тайинланди. Биринчи Бухоро республикаси вакиллари асосан жадидлар ҳисобидан ташкил топган бўлиб, унга А. Абдусаидов, М. Аминов, А. Юсупов, Ҳ. Ибрагимов, Ф. Хўжаев, К. Пўлатов, А. Муҳиддинов, М. Саиджонов, У. Пўлатхўжаев, М. Бурҳонов, Б. Шаҳобиддинов, Н. Хусаиновлар кирган эди [17. – С. 47-48]. Жадидлар 1920 йил 11-сентябрда ҳокимиятга келганидан сўнг, Россия вакиллари назорати остида ёш бухороликлар инқилобий ёшлар партияси тарқатиб юборилганлигини эълон қилди ва ягона сиёсий ташкилот бўлиб қолган БКПга қўшилди.

Шундай қилиб, 1917-1920 йиллардаги ушбу жадал ривожланиш ва "ҳаракатнинг янги йўналишларини доимий излаш" давомида [16. – С. 47], монархия ёки амирликнинг модели сиёсий ҳокимиятнинг идеал тузилиши сифатида аста-секин янги сиёсий дастурлардан ажралиб чиқди. Янги ташкил этилган жадидлар партияси энди амирлик тузумига бўлган эҳтиёжни рад этди ва

сиёсий ҳокимиятнинг янги ва замонавий шакллари яратишни режага киритди. 1920 йилда инқилобий ёш бухороликлар партияси ўзининг янги дастурини қабул қилди, унда жадидларнинг сиёсий ҳокимият масаласидаги позициясининг тубдан ўзгариши аниқ акс этганди.

Ушбу дастур бандларининг мазмунини кўриб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки, ушбу босқичда республика тузumi жадидлар учун сиёсий ҳокимиятнинг исталган ва идеал модели эди [20]. Улар республика тузумини яратишни ёки ҳеч бўлмаганда Шарқнинг баъзи мусулмон мамлакатларида, масалан, Туркия, Эрон ва Афғонистонда давлат ишларини назорат қилувчи халқ органларини яратишни ижобий ҳодиса деб ҳисобладилар ва энди расман амирликни афдарилишни ва республиканинг ташкил этилишини ўзларининг сиёсий дастурларига киритишди. Ф. Хўжаевнинг айтишича, "феврал инқилоби ва Бухородаги март намойишлари ва тадбирларидан сўнг жадидлар республика платформасига ўтдилар" [16. – С. 108].

Жадидларнинг сиёсий доктринасидаги республика тузumi сиёсий ҳокимият, умумий сайловлар орқали ўрнатиладиган тузилмадир. Фуқаролар учун умумий сайлов ҳуқуқи ёш бухороликлар инқилобий партияси томонидан ўз дастурида белгилаб қўйилган ва таъкидланган ҳуқуқлар қаторига киради. Бироқ, ўша пайтда жадидларнинг амир ва Бухоро ҳукмрон тузumi вакиллари билан муносабатларида мавжуд бўлган кескинлик туфайли жадидлар ўз дастурларида амир, унинг атрофидагиларни бу ҳуқуқдан маҳрум деб ҳисоблашган [16. - С. 131].

Янги республикада қонун чиқарувчи ҳокимият таъсисчилар Мажлиси орқали амалга оширилади [16. – С. 185] бироқ, уларнинг дастурларида улар қандай шаклланганлиги ва ушбу йиғилишнинг вазифалари ҳақида жуда кўп тафсилотлар мавжуд эмас. Аммо суд ҳокимияти масаласи партия дастурининг марказида бўлиб, унда алоҳида бобни ташкил этади. Бухоро республикасида судьяларни ўқитиш ва суд ҳокимиятини ислоҳ қилиш жадидларнинг сиёсий тафаккурида ҳам муҳим ўрин эгаллади. Бухоро суд ҳокимияти амирлик ҳукуматининг энг коррупциялашган тармоғи бўлганлиги сабабли, жадидлар ўз фаолияти давомида ушбу ҳокимият тармоғининг асосан мантиқсиз вакилларига дуч келишди. Амирлик суд тизимининг коррупцияси ҳатто Россия ҳукумати вакиллари бу соҳада амирдан зудлик билан ислоҳотларни талаб қилишга мажбур қилди [2. – С. 92].

Ёш бухороликлар партияси дастурнинг кириш қисмида амирликнинг суд ҳокимияти фаолияти кескин танқид қилинади ва амалий таклифлар доирасида суд ислоҳоти бўйича батафсил фикрлар келтирилган. Хусусан, унда "партия судлардан фақат қонунга бўйсунгани ва уларнинг ишларига бегоналарнинг ҳар қандай аралашувидан ҳимояланишни талаб қилади.

Гарчи бу даврда жадидлар таълимотида ҳокимиятнинг учта тармоғини ажратиш масаласи алоҳида қайд этилмаган бўлса-да, лекин уларнинг қонун чиқарувчи ва суд органларининг мустақил табиатига мурожаат қилишлари шуни

кўрсатадики, улар ҳокимият тармоқларини ажратиш назариясини қабул қилишган ва унинг ҳар бир филиалининг мустақил ишлашини таъкидлайдилар.

Республика тузумига янги одамларни жалб қилиш босқичи уларнинг миллий дунёқарашга ўтиш даврига тўғри келди ва улар ўз дастурларида миллий масалага махсус бобни ажратишди, унда улар амирликда яшовчи миллатлар ва халқларнинг ҳуқуқлари тенглиги ва биргаликда яшаши зарурлигини таъкидланди. Ўз республикасида фуқароларнинг миллати уларнинг ҳокимиятдаги иштироки ва вакилликнинг муҳим мезонларидан бири бўлиб, жадидлар дастурига кўра, Бухоро амирлигида яшовчи барча халқларнинг вакиллари ўзларининг сони нисбатига кўра ташкил қилинаётган ҳукуматда иштирок этишлари керак эди. [16. – С. 152].

Бу ерда жадидларнинг 1917-1920 йиллардаги сиёсий ҳокимият ҳақидаги қарашлари ҳақида айтилган сўзлар асосан ёш бухороликлар инқилобий партиясининг позицияси билан боғлиқ эди. Бирок, бу масала бўйича жадидлар нуқтаи назарини иложи борица аниқ ва тўлиқ акс эттириш учун, шунингдек, БКП атрофида тўпланган жадидлар бошқа гуруҳининг позициясини кўрсатиши керак эди, чунки сиёсий ҳокимият масаласи бўйича жадидлар партияларининг позициялари бир-бирига тўғри келмаган. Амирни ағдариш арафасида, Совет ҳукуматининг Туркистондаги ваколатхонаси икки жадид партиясининг бирлигини излаганида ва бу партиялар нисбатан ўзига хос позицияларни илгари сурганларида, ҳокимият масаласида уларнинг қарашларида умумий хусусиятлар ва фарқлар ҳам намоён бўлди.

Амирлик тузумининг тугатилиши, республика тузумининг ўрнатилиши, Совет ҳокимиятининг жорий этилиши ва бошқалар, Бухоро Коммунистик партияси ва ёш бухороликлар инқилобий партияси сиёсий манзарасининг умумий нуқталари эди. Албатта, ёшлар бухороликлар ўз республикаларига "халқ" сўзини беришади [16. – С. 9] ва баъзан "халқ демократик" [17. – С. 56] сўзини кўшишади ва БКП вакиллари эса "совет" сўзига кўпроқ эътибор беришади. Бирок, бир қатор назарий ва амалий масалаларда уларнинг қарашлари мутлақо қарама-қарши эди.

Ф. Хўжаевнинг сўзларига кўра, ёш бухороликлар инқилобий партияси раҳбарияти томонларнинг бирлашиши арафасида ярашув ҳужжатини тайёрлаган, унда иккала томоннинг қарашларидаги барча фарқлар қайд этилган ва ушбу масалалар бўйича умумий позицияни ишлаб чиқиш зарурлиги таъкидланган [16. – С. 111]. Ушбу муҳим ҳужжатнинг матни мавжуд бўлмаса-да, ўша пайтдаги жадидлар ўртасидаги мунозаралар ва мавжуд тарихий манбалардан келиб чиқадики, жадидларнинг икки тармоғи ўртасидаги энг муҳим келишмовчиликлар, биринчи навбатда, учта жиддий масала, яъни Бухоронинг сиёсий мустақиллиги, келажак ҳукуматнинг синфий характери ва диннинг янги жамиятдаги ўрни.

Манбалар шуни кўрсатадики, бу босқичда Бухоронинг давлат мустақиллиги масаласи БКП ва ёш бухороликлар инқилобий партияси ўртасидаги

келишмовчиликнинг энг муҳим мавзусига айланди. Болшевиклар томонидан катта таъсир кўрсатган ва Россия билан жуда яқинликни ҳис қилган БКП вакиллари ўз дастурларида Бухоро Республикасини "Туркистоннинг ажралмас қисми" деб ҳисоблашган [17. – С. 48], бу аслида Бухоронинг сиёсий мустақиллигини йўқотишни аниқларди. Ваҳоланки, ёш бухороликлар Бухоро давлати мустақиллигини асл мақсадларидан устун қўйиб, "Яшасин эркин ва мустақил Бухоро!" деган сўзлар билан ўз партия дастурларини тугатишганди.

Мустақиллик масаласи жадидлар тафаккурида узоқ тарихга эга бўлиб, улар шаклланишининг дастлабки давриданок бу саволни Бухоро ишларига чет эл аралашувига қарши туриш шаклида ўз олдиларига қўйишган ва 1908 йилдаёқ жадидларнинг тўртта асосий мақсадларидан бири Бухорони чет эл аралашувидан озод қилиш масаласи бўлган. [16. – С. 21]. С. Айний жадидларнинг янги ташқи сиёсатини "дунёнинг барча оламларига қарши" мустақиллик сифатида тақдим этганди [1. – С. 229]. Бироқ, 1920 йилги дастурда ёш бухороликлар Шарқ мамлакатларнинг Европа мустамлакачиларига бўйсунганини, Бухоро амирлари ва бекларининг рус империалистларига қарши ҳаракатсизлигини, уларнинг бу курашнинг моҳиятини нотўғри тушунишини ва ҳатто ўз мамлакатларини руслар томонидан босиб олиниши пайтида Ўрта Осиёдаги маҳаллий миллатлараро ўзаро урушларини ва бу урушларнинг чор Россияси мустамлакачиларига ёрдам шакли сифатида эканлигини айтишиб, буни қаттиқ қораладилар. [16. – С. 167].

Шунинг учун улар амир ағдарилиши биланок Бутунроссия инқилобий кўмитасининг махсус фармони билан Бухорони автоном Совет Республикаси деб эълон қилишни зарур деб ҳисобладилар. Бухоронинг автоном ёки мустақил деб эълон қилиниши ёш бухороликлар томонидан ўз позицияларини кўтариш ёки вақтдан ютишга уриниш эди [17. – С. 48]. Бундан ташқари, уларнинг саъй-ҳаракатлари билан 1920 йил 6-8 октябр кунлари биринчи бутун Бухоро курултойи бўлиб ўтди, унда Бухоро Халқ Совет Республикаси тан олинди ва расман мустақил давлат деб эълон қилинди. Худди шу сессияда Бухоро мустақиллиги Россия вакили томонидан тан олинди.

Совет ҳукмронлигининг дастлабки йилларида жадидлар ҳали ҳам сиёсий масалаларда мустақил ҳаракат қилишлари мумкинлигига ишонишган. Худди шу даврда С. Айний ишонч билан ёзган: "бутун биз ўз ғоямизни ташқи сиёсат бўлимида амалга оширишимиз мумкин. Биз бутун мусулмон дунёсига ва Шарқ аҳолисига нисбатан қандай сиёсат олиб бормаёлик, ҳукуматдан худди шу ҳаракатни талаб қилишимиз керак" [9. – С. 31]. Бироқ, улар тез орада ўзларининг мустақиллиги нисбий аҳамиятга эга эканлигини ва совет Россияси ҳукумати ҳеч қачон Бухорони тарк этмаслигини аниқладилар.

Бу даврда Совет давлатининг сиёсати ёш бухороликларнинг Бухоронинг давлат мустақиллиги ҳақидаги сиёсатига тўғри келмади ва Бухорода Россия ҳукумати вакиллари томонидан ишларни бошқаришни тўлиқ ўз зиммасига олишга уринишлар давом этди. Шундай қилиб, жадидлар ўз расмий сиёсатида муқаррар равишда мустақиллик масаласидан четга чиқдилар ва ҳатто Ф. Хўжаев

кейинчалик "инқилобдан сабоқ олмаган", мустақиллик ғоясига қайтмаган ва натижада "ҳаётдан воз кечган" собиқ ҳамфикрларига танбеҳ берди: "улар ҳали ҳам чегаралари Бухоро, Хива ва Туркистон ҳудудларига тўғри келадиган мустақил, конституциявий ва эҳтимол совет бўлмаган давлатларни орзу қиладилар" [16. – С. 62].

Жадидлар фаолиятининг якуний босқичи Совет даврининг дастлабки йигирма йиллигида содир бўлган. Бу даврда, тарихий мажбурлаш ва баъзи тактик мулоҳазаларга мувофиқ, жадидлар Совет ҳокимиятини тиклашда фаол иштирок этиб", аста-секин Совет институтлари ишларига аралашдилар " [8. – С. 42]. Бу босқичда Марказий Осиё жамиятларида сиёсий ҳокимият масаласида энди шариат ўрнига сиёсий ҳокимият синфининг марксистик усули ва миллатчиликнинг янги усуллари, уларнинг амирлик ва республика моделлари ўрнига бир партияли давлат тузумининг болшевик модели тўлиқ ҳукмронлик қилди. Бироқ, бу назария ва таълимот минтақада ташқаридан ва мажбурий тарзда босиб олинган ва жорий қилинганлиги сабабли, марксистик синф усули ва болшевикларнинг бир партиявий моделига эришишни ички эволюциянинг кейинги босқичи деб ҳисоблаш қийин. Зеро, ушбу сиёсий назария ва давлатчиликнинг ушбу моделига номувофиқлик, шунингдек, Совет ҳукуматининг жадидларни рад этиши худди шу ҳақиқатга ишора қилади.

Адабиёт:

- 1.Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. // Мураттиб Р.Ҳошим.- Душанбе: Адиб, 1987.- 240 с.
- 2.Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро.- Техрон: Суруш, 1381 ҳ.ш.-226 саҳ. *(ба алифбои форсӣ)*.
- 3.Аюбзод С. Точикон дар қарни бистум: 100 ранги 100 сол.- Прага: Пост Скриптум Имприматур, 2002.- 350 с.
- 4.Гасратян М.А., Орешкова, С.Ф., Петросян, Ю.А. Очерки истории Турции.- Москва: Наука, 1983.- 392 с.
- 5.Гафаров Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате.- Худжанд: Государственное издательство имени Рахим Джалил, 2000.- 176 с.
- 6.Гафуров Б. Точикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна.- Душанбе: Ирфон, 1998.- 917 с.
- 7.Зокиров Г. Сиёсатшиносӣ.- Душанбе: Матбуот, 2003.- 616 с.
- 8.Ибни Қурбон Фавоҳиш ва раҳоиш.- Душанбе: Эр-граф, 2003.- 200 с.
- 9.Имомов М. Чаҳонбинӣ ва тафаккури бадеии Садриддин Айнӣ.- Душанбе: Матбуот, 2001.- 119 с.
- 10.Киракосян Д. Младотурки перед судом истории.-Ереван: Айастан, 1989.- 496 с.
- 11.Масов Р. История топорного разделения.- Душанбе: Дониш, 1990.- 190 с.
- 12.Проблемы укрепления национальной независимости республики Таджикистан.- Душанбе: Дониш, 2006.- 255 с.

13. Просветительство в литературах Востока. Сборник статей.- Москва: Наука, 1973.- 317 с.
14. Раҷабӣ М. Ислом: ҳадидия ва инқилоб.- Душанбе: Дониш, 1997.- 242 с.
15. Хаким, А. Модели политического управления в учениях таджикских просветителей и их значение в условиях государственной независимости Республики Таджикистан. // Проблемы укрепления национальной независимости Республики Таджикистан.- Душанбе: Дониш, 2006.- С.232-251
16. Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания Средней Азии. Часть первая. // Избранные труды в трех томах. Т. 1.- Ташкент: Фан, 1970
17. Хотамов Н. Бухарские Джадиды и основные этапы их деятельности.- Душанбе: АН РТ, 2000.- 56 с.
18. Хотамов, Н. Инъикоси револотсияи халқии советии Бухоро дар асарҳои Садриддин Айнӣ. Душанбе: Дониш, 1980.
19. Маҷаллаи «Садои Шарк», №6, 1988.
20. Журнал «Центральная Азия и Кавказ», №1, 1998.
21. Газетаи муаллимон, 26 ноябри соли 1988.